

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 930.1 (477.7) "1918/1920"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.6.406>

*Володимир Шапорда**

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ БІЛОГО РУХУ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СПРЯМОВАНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація: У статті розглядається характеристика та спрямованість досліджень білого руху сучасної української історіографії у першій чверті 21 ст. Здійснений історіографічний аналіз праць (монографій, наукових статей, дисертаційних досліджень, матеріалів міжнародних конференцій) присвячених денікінському окупаційному режиму на Півдні України (грудень 1918 – січень 1920 рр.) дозволяє узагальнити підходи до його вивчення. Виділено основні тематичні блоки літератури, котрі стосуються цієї проблематики, зокрема: діяльність уряду А. Денікіна у сфері державного управління; відносини України з представниками білого руху; соціально-економічна й аграрна політика денікінського режиму, збройні повстання, а також його освітня та культурна діяльність.

У висновках акцентується увага на динамічному прогресі у сучасній українській історіографії дослідження білого руху, який виражається як у зростанні кількості нових праць, так і розширенні тематичних напрямів.

Ключові слова: білий рух, Південь України, Українська революція 1917-1921 рр., українська історіографія, історіографічний аналіз

Актуальність теми. В українському суспільстві спостерігається значний інтерес до історичних тем, які є предметом наукових дискусій. Однією з таких тем є Українська революція 1917-1921 рр. як одна з ключових подій 20 ст. Її значущість посилювалась відзначенням на державному рівні указом Президента 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. за яким 2017 р. проголошено Роком Української революції¹, а також тим, що на честь цієї події наукова громадськість провела масштабні наукові конференції², які

* Шапорда Володимир Анатолійович – методист відділень Миколаївського політехнічного фахового коледжу (Миколаїв, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2608-847X>; e-mail: shapordavladimir1973@gmail.com

¹ Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років: указ Президента України: від 22 січня 2016 р. № 17. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/2016#Text>; Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 р., затверджений розпорядженням КМУ від 26.10.2016 р. № 777-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2016-%D1%80#Text>

² Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 1-2 червня 2017 р. / упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тилищак, В. Бойко; ред. кол.: В. Смолій (голова), В. Верстюк, М. фон Гатен, О. Гнатюк, Р. Пиріг / Ін-т історії

підбили підсумок наукової рефлексії та показали контрверсійність даної теми, а також сприяли активізації зусиль наукової спільноти. Як складова теми Української революції 1917-1921 рр. розглядався денікінський окупаційний режим, що вказує на зацікавленість ним як фахівців, так і громадськості – враховуючи сучасну російсько-українську війну (2014-2022 рр.) та повномасштабне вторгнення РФ в Україну (лютий 2022 р.) й запозичення ідей білого руху сучасною РФ, зокрема опора на ідею імперськості та «єдиної і неподільної» Росії, тому огляд досягнень сучасної української історіографії білого руху видається на сьогодні актуальним.

Мета статті – здійснити історіографічний аналіз праць присвячених денікінському окупаційному режиму на Півдні України (грудень 1918 – січень 1920 рр.), у сучасній українській історичній науці.

Огляд літератури. Дана стаття є своєрідним продовженням публікації В.А. Шапорди³ з української історіографії денікінського окупаційного режиму на Півдні України (грудень 1918 – січень 1920 рр.).

Сучасна українська історіографія розглядає білий рух не лише як військову силу, а й як складну політико-правову модель. М.В. Глібіщук⁴ вказує на недоліки управлінського апарату денікінського режиму, характеризуючи його як військово-диктаторський, де армія перебрала на себе функції цивільного управління через Особливу нараду. Вивчення історії створення та функціонування державоохоронних структур урядів А.Денікіна та П.Врангеля на Півдні України у 1918-1920 рр., структури урядового апарату та репресивної системи висвітлено в працях Ю.В. Білая⁵ та О.Г. Шишка⁶. Автори доводять, що білий терор і військово-польові суди були інструментами утвердження політичної влади в умовах низької професійності спецслужб.

Дослідження взаємовідносин представників білого руху з Українською Державою П. Скоропадського представлено статтями Д.В. Архірейського⁷, І.М. Пасічника⁸.

України НАН України; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Український ін-т нац. пам'яті; Програма досліджень сучасної історії і культури України ім. П. Яцика; Польський ін-т в Києві; Сіверський ін-т регіонал. дослідж.; Міжнародний фонд «Відродження». Київ; Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. 544 с.; Українська революція 1917-1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (смт. Межибіж, 24 березня 2017 р.) / управл. культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької обл. держ. адмін. Межибіж, 2017. Ч. 1. 372 с.; Литвин М., Кузь Т., Хахула Т. Міжнародна наукова конференція «Українська революція 1917-1921 років: історичний досвід та державницька традиція». *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 220-222.

³ Шапорда В.А. Дослідження денікінського окупаційного режиму в Україні (грудень 1918 р. – січень 1920 р.) у сучасній вітчизняній історіографії. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 107-110.

⁴ Глібіщук М.В. Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2016. 229 с.

⁵ Білай Ю.В. Державоохоронні органи урядів А. Денікіна та П. Врангеля на Півдні України (1918-1920 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2019. 255 с.

⁶ Шишко О.Г. Політичний терор воєнно-політичних режимів у Херсонській та Одеській губерніях (січень 1918 р. – березень 1922 р.): дис... д. іст. н.: 07.00.01 / Одеський нац. ун-т імені І.І. Мечникова. Одеса, 2020. 401 с.

⁷ Архірейський Д.В. Ставлення Української Держави до російського білого руху (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. 2018. Вип. 13. С. 155-171.

⁸ Пасічник І.М. Ідеї української державності Павла Скоропадського в уявленнях прихильників Білого руху Росії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 68-73.

С.В. Корновенко⁹ аналізує аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919–1920 рр. На його думку, консерватизм білих і захист інтересів поміщиків стали головною причиною втрати підтримки селянства та краху білого руху. Продовженням теми про земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. є докторська дисертація

О.А. Житкова¹⁰ окремий підрозділ якої присвячений аграрним проектам урядів А. Денікіна та П. Врангеля. окремий підрозділ якої присвячено аграрним проектам урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Дослідники акцентують, що орієнтація білогвардійських урядів на інтереси великих землевласників і повернення до дореволюційних порядків зробило ці режими «чужими» для селянства. Повстанство як реакцію селян на денікінський окупаційний режим досліджував В.В. Резніков¹¹, зокрема четвертий розділ його дисертації присвячено селянській боротьбі із денікінським режимом у червні–грудні 1919 р.¹² У ньому автор стверджує, що «окупаційний режим Денікіна не зміг запропонувати сільському населенню Слобожанщини комплексної програми економічних і соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, тому слобожанське селянство відповіло масовим рухом спротиву»¹³.

У статтях Г.Я. Рудого¹⁴ досліджувався соціально-економічний, міжнародний, культурно-освітній розвиток України за денікінського режиму. Аналіз антиукраїнської культурної політики денікінського окупаційного режиму в Україні став предметом розгляду Д.Ю. Кравченка¹⁵, який зазначив, що всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому особливо брутальною вона була на Півдні України. Отже, фахівці фіксують системне нищення українських шкіл та бібліотек, заборону назви «Україна» у період денікінської окупації.

Окрему увагу слід приділити дисертації Є.О. Сніди¹⁶, де аналізуються особливості релігійної політики адміністрації білого руху на окупованих землях, зокрема тих, що охоплювали Катеринославську єпархію. Автор зазначає, що денікінці відразу почали насаджувати політику централізації та придушувати будь-які національні погляди серед духовенства. Думки віруючих чи служителів церкви їх мало цікавили. Навпаки, вони були невдоволені, коли місцеві священники чи псаломщики втручалися в ідеологічну

⁹ Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.): автореф. дис... д. іст. н.: 07.00.02 / Ін-т історії України. Київ, 2010. 474 с.

¹⁰ Житков О.А. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: дис... д. іст. н.: 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2018. 551 с.

¹¹ Резніков В.В. Селянська боротьба із денікінським режимом на Харківщині (червень–грудень 1919 року). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»* : зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. 2015. № 56 (1165). С. 52–63.

¹² Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): дис... к. іст. н.: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т імені В.Н. Каразіна. Харків, 2016. С. 118–138.

¹³ Ibid. С. 138.

¹⁴ Рудий Г.Я. Київська газетна періодика за денікінського окупаційного режиму. *Бібліотечний вісник*. 2016. № 4. С. 25–31; Рудий Г.Я. Газетна періодика Києва 1919 р. як джерело вивчення соціально-економічного, міжнародного, культурно-освітнього розвитку України за денікінського режиму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 330–346.

¹⁵ Кравченко Д.Ю. Політика окупаційного денікінського режиму в Україні (1919–1920 рр.). *Сторінки історії – History pages*: зб. наук. пр. 2017. Вип. 44. С. 58–74.

¹⁶ Сніда Є.О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр.: дис... к. іст. н.: 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 208 с.

пропаганду чи обробку населення¹⁷. Отже, взаємини адміністрації генерала А. Денікіна зі служителями церкви визначалися його прагненням залучити їх для зміцнення й утвердження своєї влади на захоплених територіях, а також для відновлення «єдиної, неподільної Росії».

Серед цього ряду праць значне місце посідають дослідження історика-краєзнавця, письменника та професора В.А. Савченка¹⁸. Він ретельно аналізує події Української революції 1917-1921 років на Півдні України, особливо часті зміни політичної влади. Крім того, його роботи охоплюють історію повсякденного життя Одеси, періоду білогвардійщини, з описом умов життя мешканців великого міста. Його статтям притаманні синтетичність, об'ємність, детальність викладу подій¹⁹

Отже, сучасна українська історіографія за останні десятиліття значно розширила свої підходи до дослідження денікінського окупаційного режиму на Півдні України. Історики відійшли від радянських стереотипів, презентуючи багатовимірний аналіз «білого руху» як складного воєнно-політичного явища. Загальний фокус їх досліджень нині спрямований на розвінчування міфу про «організованість» білих і акцент на стратегічній неспроможності запропонувати альтернативу процесам українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Наукові праці з даної тематики можна поділити на декілька блоків, в яких аналізуються наступні проблеми:

1) *Державницько-управлінська діяльність уряду А. Денікіна.* М. Глібіщук у своїх статтях²⁰ розглянув процес формування денікінського урядового апарату, його структуру, склад. Спочатку управлінські функції на місцях належали командуванню Добровольчої армії. Усіма цивільними справами на підконтрольних територіях керували призначені Денікіним військові губернатори. Ініціатива створення Особливої наради належала відомому політику та публіцисту, що дотримувався правих поглядів В.В. Шульгіну. Особлива нарада повинна складатися з наступних відділів: державного будівництва; внутрішніх справ; дипломатично-агітаційний; фінансового; торгівлі та промисловості; продовольства та постачання; землеробства; шляхів сполучення; юстиції; народної освіти;

¹⁷ Ibid. С. 154.

¹⁸ Савченко В. «Одеське отаманство» в наказах по Державній варті Одеського градоначальництва-отаманства (травень-грудень 1918 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 2. С. 39-49. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.2.199>; Савченко В. Формування 45-ї стрілецької дивізії РСЧА на півдні України: руйнація «червоного» військового будівництва (червень-серпень 1919 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 3. С. 53-64. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.271>; 3-я Українська радянська армія у хаосі самознищення (травень 1919 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 2. С. 90-100. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.263>; Савченко В. Одеса під владою червоних («військових начальників»: особливості військової окупації Одещини (квітень 1919 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 1. С. 89-102. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.251>; Савченко В. Вирішальні дні січня: боротьба за українську Одесу на початку 1918 р. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 5. С. 120-132. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.295>; Савченко В. Особливості встановлення червоної окупаційної влади в Одесі (4-8 лютого 1920 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 5. С. 84-94. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.5.394>

¹⁹ Савченко В. Одеський десант (август 1919 г.). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2018. Вип. 25. С. 120-148.; Савченко В. Одеса в «білому полоні» (серпень 1919 – січень 1920). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2019. Вип. 26. С. 156-191.

²⁰ Глібіщук М. Особлива нарада при Головнокомандувачі Збройних Сил Півдня Росії (лютий-грудень 1919 р.). *Історична панорама*. 2013. Вип. 17. С. 97-106; Глібіщук М. Формування управлінського апарату на Білому Півдні у 1918 р. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2015. Вип. 26. С. 118-121.

контролю. На чолі кожного з них повинен був стояти керівник відділу та два його помічника. Керівник мав право особистої доповіді перед Верховним керівником і командуючим Добровольчої армії. Також користувався правом законодавчої ініціативи у царині свого відомства²¹. Створення Особливої наради у серпні 1918 р. як органа, який перебував на верхівці владної структури білогвардійського режиму, було ще одним свідченням, що біла армія починала набувати рис окремого державного утворення.

А.А. Лисенко²² у своїй статті описує створення Особливої наради як вищого органу влади, який мав організувати життя цивільного населення Півдня Росії. Даючи визначення моделям державного устрою урядів А. Денікіна та П. Врангеля О. Любовець зазначає, що «білогвардійська влада поєднувала моделі цивільного і військового управління у вигляді військово-диктаторського режиму як одного із різновидів авторитарного режиму. Білий рух знайшов втілення у військових структурах, що докорінно змінили традиційну політичну систему: збройні сили, які раніше були державним інститутом із певними функціями, на Півдні Росії виконували абсолютно самостійну політичну роль. Армія як воєнно-політичне утворення мала забезпечувати цивільне управління, зовнішньополітичне представництво, законність та правопорядок»²³. Автор доходить до висновку про те, що режими А. Денікіна та П. Врангеля усвідомлювали необхідність широких соціальних програм і демократичних перетворень. Але реалізувати їх на практиці об'єктивно було неможливо – за ними стояли праві політичні сили, метою яких було максимальне збереження своїх економічних і політичних привілеїв²⁴.

Одним із засобів утвердження білогвардійцями своєї влади був політичний терор²⁵. Поширеною його «інституційною» формою стали військово-польові суди. На них було покладено виняткове право судити більшовиків та інших представників радянської влади й встановлювати для них покарання. У своїй діяльності ці судові органи керувалися правовими нормами законодавства Російської імперії, які були доповнені добровольчою владою з урахуванням умов воєнного часу та стали свідченням наявності інституційної складової білого терору. За час свого існування воєнно-польові суди Одеси прийняли рішення про винесення вищої міри покарання, відповідно до звітів у періодичній пресі, 49 особам, 37 з яких були обвинувачені у причетності до утвердження радянської влади, 12 було покарано за вчинення кримінальних злочинів²⁶.

²¹ Глібіщук М. Формування управлінського апарату на Білому Півдні у 1918 р. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2015. Вип. 26. С. 120.

²² Лисенко А.А. Створення Особливої наради при Верховному керівнику Добровольчої армії: її склад та основні завдання. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Історія. Політологія. 2017. Вип. 20. С. 91-97.

²³ Любовець О. Державні моделі А. Денікіна та П. Врангеля як військово-політична альтернатива розвитку «Півдня Росії». *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1-2 черв. 2017 р.) / Ін-т історії України НАН України, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Укр. ін-т нац. пам'яті [та ін.]; [упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тиліщак та ін.; редкол.: В. Смолій (голова) та ін.]. Київ; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 480.

²⁴ Ibid. С. 480.

²⁵ Шишко О.Г. Політичний терор воєнно-політичних режимів у Херсонській та Одеській губерніях (січень 1918 р. – березень 1922 р.): автореф. дис.... д. іст. н.: 07.00.01 / Одеський нац. ун-т імені І.І. Мечникова. Одеса, 2020. 32 с.

²⁶ Шишко О.Г. Воєнно-польові суди Одеси у системі білого терору (серпень 1919 р. – січень 1920 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 85.

У статті та матеріалі конференції Ю.В. Білая²⁷ вперше здійснено реконструкцію подій у контексті діяльності державоохоронних структур білогвардійців як багатовимірного процесу. Визначена їх роль у контексті Української революції 1917-1920 рр., охарактеризовано основні напрями діяльності й особливостей застосування спеціальних методів роботи. Зокрема, автор визначив завдання державоохоронних структур білого руху на Півдні України, а саме: нейтралізація більшовицького підпілля, яке на кінець 1918 р. – початок 1919 р. являло собою доволі розгалужену структуру на теренах південноукраїнського регіону та в Україні загалом. Протидія більшовицьким агентам і підпільникам мала характер неперервної та системної діяльності, що відрізнялася скрупульозністю, і, водночас, – низьким професійним рівнем з погляду вибору методів боротьби. Значною мірою саме завдяки неправильно обраним методам боротьби білогвардійці не змогли придушити більшовицьке підпілля й ліквідувати їх агентурну мережу. Автор визначає українське підпілля другою за значенням стратегічною лінією боротьби державоохоронних структур білого руху. Військово-цивільне керівництво Збройних сил Півдня Росії розуміло, що їхня соціальна база значно вужча, на відміну від більшовиків і представників українського національного руху, а тому існувала необхідність якнайшвидше переорієнтувати більшість місцевого населення регіону з підтримки більшовиків та українського руху на свою сторону. Основною засобом для цього було визнано роздрібнення українства, створення між різними угрупованнями атмосфери ворожості й несприйняття один одного, а також маргіналізація. Третьою стратегічною лінією генеральної стратегії державоохоронних структур на Півдні України в контексті Української революції 1917-1921 рр., автор вважає протидію розгортанню повстанського руху, що була повністю провалена. Так, анархістам вдалося сформувати не тільки доволі сильну військову структуру, а й дієву контррозвідку, яка доволі успішно боролася як з підрозділами Державної варти, так і зі спецслужбами білого руху²⁸. Дослідник встановив факт, що державоохоронні структури білого руху на теренах південноукраїнського регіону не являли собою настільки організовану та професійну систему, як це гіперболізовано представлено у більшості історичних доробків²⁹.

У цьому контексті варто звернути увагу на працю Я.В. Штанько³⁰, яка певною мірою відрізняється від поширених наукових розвідок, оскільки охоплює дослідження державно-правового статусу Східної Галичини у рамках політичної діяльності керівництва Білого руху на Півдні Росії. Бо за словами автора «якщо питання державної приналежності земель Наддніпрянської України однозначно розглядалося Білим рухом як внутрішня справа Російської держави, то державно-правове становище Східної Галичини набувало статусу

²⁷ Білай Ю.В. Боротьба білогвардійських державоохоронних органів з українським державницьким рухом (1918-1920 рр.). *Історичний архів*. 2017. Вип. 18. С. 6-11; Білай Ю.В. Позасистемні контррозвідувальні підрозділи Білого руху на Півдні України (1918-1920 рр.). *Osobowość, społeczeństwo, polityka* : Mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt. (11-12 marca 2017 roku) / pod red. J. Kota. Część 1. Lublin: WSEI, 2017. С. 72-74.

²⁸ Ibid. С. 15-16.

²⁹ Ibid. С. 16.

³⁰ Штанько Я.В. Східна Галичина у політичних планах Білого руху півдня Росії (1919 р.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Сер.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676-677. С. 118-123.

міжнародної проблеми, що торкалася інтересів багатьох держав»³¹. При цьому Східна Галичина трактувалася як територія, яка, за переконанням Білого руху, безперечно орієнтована на Росію і в перспективі неминуче має бути до неї приєднана, незалежно від того, чи це станеться найближчим часом або у віддаленому майбутньому.

Отже, військово-диктаторський режим А. Денікіна базувався на централізованій системі управління через Особливу нараду та губернаторів. Попри публічну риторику про реформи, влада зосереджувалася на збереженні соціальних привілеїв і контролі через білий терор, демонструючи неспроможність до соціальних змін. Міжнародну увагу привертав статус Східної Галичини, тоді як Наддніпрянська Україна розглядалася білим рухом як внутрішня справа Росії.

2) *Взаємини Української Держави та представників білого руху.* Цей блок проблем представлений нечисленними статтями. Так, І.М. Пасічник³² у своїй статті показує основні погляди стосовно П. Скоропадського та його ідей української державності в представників білого руху. Головним пунктом конфлікту у поглядах на ідею української державності П. Скоропадського було питання про її природу та тривалість існування. Одна група поглядів вбачала Україну як тимчасове явище, спричинене німецьким впливом і перехідним етапом до відновлення Росії. Друга група вважала, що Україна повинна стати самостійною та незалежною державою. Третя група, яка була менш популярною серед прихильників білого руху, відносила П. Скоропадського до прихильників російського патріотизму та вважала його рятівником Батьківщини у хаотичні часи. Російська інтелігенція, офіцерство та частина буржуазії й аристократії приймали ідею української держави, оскільки вона була економічно пов'язана з Україною, але чорносотенці та германофіли сприймали Скоропадського негативно і вбачали його у зраді Батьківщини.

Отже, на думку автора «П. Скоропадського та його ідеї української державності сприймали контроверсійно його сучасники – представники білого руху Росії. Для першої групи осіб гетьман був зрадником, а Української Держави ніби не існувало, для другої – він був тим, хто прагнув відродити Росію, а Україна була потрібна як перехідний етап для цього, для третьої – Скоропадський займався побудовою самостійної Української держави, не вірив у повернення старих порядків і якщо була би федерація з Росією, то тільки на рівних правах, без ущемлень для кожного народу»³³.

У статті Д.В. Архірейського³⁴ проаналізовані причини несприйняття Української Держави П. Скоропадського представниками білого руху Росії, а саме: по-перше, контекст завершальної фази світової війни не дозволяв ініціаторам білого руху на Півдні, орієнтованого на Антанту, відверто співпрацювати з пронімецьким Гетьманатом. По-друге, білі, які прямо оголошували себе єдиними політичними спадкоємцями імперії, не визнавали ніяких державних новоутворень (тобто незалежних України, Дону, Кубані, Сибіру тощо). По-третє, білі не терпіли навіть натяку на якусь українську державність, не

³¹ Ibid. С. 119.

³² Пасічник І.М. Ідеї української державності Павла Скоропадського в уявленнях прихильників Білого руху Росії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 68-73.

³³ Ibid. С. 72.

³⁴ Архірейський Д.В. Ставлення Української Держави до російського білого руху (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. 2018. Вип. 13. С. 155-171.

вважаючи українців окремою нацією. Подальша присутність білогвардійців в Україні з усією очевидністю продемонструвала, що вони докладали максимум зусиль – адміністративних, культурних, військово-репресивних, аби повністю зупинити процеси політизації української нації³⁵. Таким чином, автор вважає гетьманський режим українським різновидом білого руху.

3) *Соціально-економічна й аграрна політика уряду А. Денікіна*. Відомий український дослідник аграрної історії України С.В. Корновенко після захисту докторської дисертації³⁶ продовжує досліджувати аграрну політику білого уряду Півдня Росії³⁷. Певною узагальнюючою працею є його комплексна монографія (у співавторстві)³⁸ в якій схарактеризовано обставини формування українського аграризму у період Української революції (1917–1921 рр.). Висвітлено селянські аграрницькі підходи та практики вирішення аграрного питання у зазначений період.

Узагальнюючою роботою є дисертація М.В. Глібіщука³⁹, в якій автор розкрив основні напрями соціально-економічної політики уряду А. Денікіна у 1918–1920 рр. Проаналізував політику, яка реалізовувалася урядом А. Денікіна у соціальній та економічній сферах, основні труднощі, з якими стикнулося білогвардійське керівництво у цих сферах, та шляхи їх подолання. Автор дослідив агітаційно-пропагандистське забезпечення соціально-економічної політики денікінського режиму, окреслив основні напрями білої пропаганди та ставлення до неї населення⁴⁰. Але потрібно зауважити, що в дисертації охоплені території, які впродовж вказаного періоду перебували під контролем білогвардійських військ. Це тогочасні області Донського, Кубанського і Терського козачих військ, вся територія Північного Кавказу, Воронежська, Курська, Орловська, Саратовська, Ставропольська, Тамбовська, Царицинська та Чорноморська губернії, велика частина території сучасної України, тобто робота написана, в основному, на матеріалах Півдня Росії.

Зазначені проблеми розглядаються у статтях переяславського науковця, дослідника періоду громадянської війни на теренах Російської імперії першої чверті 20 ст. А.А. Лисенка⁴¹ в яких автор зазначав, що селянство прагнуло легалізувати фактичний

³⁵ Ibid. С. 169–170.

³⁶ Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Ін-т історії України. Київ, 2010. 40 с.

³⁷ Корновенко С.В. Політична програма селянства України та принципи облаштування тилу цивільними властями Білого руху Півдня Росії в 1919 р. *Гуржійські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 302–306; Корновенко С.В. Аграрна політика урядів білого руху Півдня Росії в оцінці білоемігрантської історіографії. *Історичний архів. Наукові студії*: зб. наук. пр. 2013. Вип. 11. С. 69–76; Корновенко С.В. Участь В. Колокольцева в розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 140–150.

³⁸ Корновенко С.В., Глібіщук М.В., Льницький В.І. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2021. 243 с.

³⁹ Глібіщук М.В. Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918–1920 рр.): дис... к. іст. н.: 07.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2016. 229 с.

⁴⁰ Глібіщук М. Відділ пропаганди при уряді А. Денікіна. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 25. С. 238–240; Глібіщук М.В. Особливості пропагандистської діяльності уряду А. Денікіна у 1918–1920 роках. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2016. Вип. 3–4. С. 233–245.

⁴¹ Лисенко А.А. Аграрне законодавство А. Денікіна. *Наукові записки з української історії*. 2014. Вип. 35. С. 63–69; Лисенко А.А. Спроби вирішення аграрного питання урядами А. Денікіна та П. Врангеля. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 39–45.

переділ земель колишніх власників – поміщиків. Натомість поміщики та значна частина російського дворянства, які складали основу збройних сил білогвардійців, виступали за повне повернення до ситуації, яка була напередодні Лютневої революції, з відкладенням розгляду земельного питання до закінчення громадянської війни та створення загальноросійського представницького органу. І як наслідок – небажання радикально розв'язувати проблему наділення землею безземельних і малоземельних позбавило представників промонархічного «білого» руху масової підтримки більшості українського населення та спричинило крах усього руху та змусило до еміграції його учасників⁴².

Дослідженням теми про земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань 1917-1921 рр. є докторська дисертація О.А. Житкова, де окремий підрозділ присвячений аграрним проєктам урядів А. Денікіна та П. Врангеля⁴³. У своїй монографії автор розглянув проблеми потрактування проєктів землеустрою білогвардійських урядів А. Денікіна та П. Врангеля, примусово впроваджуваних в українському селі⁴⁴. На його думку, у пострадянській історіографії плідно досліджувалися проєкти аграрних перетворень білого руху. Було виявлено організаційні напрямки реалізації земельної політики урядів А. Денікіна та П. Врангеля в Україні. Зазначалося, що однією з причин військового краху Збройних сил Півдня Росії була недооцінка економічного потенціалу селянського господарства⁴⁵. Отже, земельне питання, яке було одним з найактуальніших, вирішене не було.

4) *Повстанство та білий рух*. У статті В.М. Щербатюк⁴⁶ був проаналізований «Лист Врангеля генералу Денікіну», датований лютим 1920 р., де описується наростання в Україні селянського антиденікінського повстанського руху. У ньому П. Врангель так характеризував підпорядковані йому війська: «армія, вихована на свавіллі, грабунках і п'янстві...»⁴⁷. Тому погроми та грабежі денікінської армії на теренах України були досить поширені. Звертається увага на напружені стосунки між П. Врангелем та А. Денікіним і серед вищого командного складу добровольчої армії, що показало суперечності у білому русі, які унеможливлювали співпрацю українських військових з денікінською армією у боротьбі проти більшовиків.

Українські фахівці повстанство описують, в основному, на матеріалах регіональної історії. Історик визвольного руху О.Г. Бондаренко на документальних джерелах описує життя і діяльність Ф. Гребенка (1887-1919) – польового командира, керівника Таращанського повстання у 1918-1919 рр. на Київщині⁴⁸, а також боротьбу його кавалерійської бригади проти армії генерала А. Денікіна⁴⁹.

⁴² Лисенко А.А. Спроби вирішення аграрного питання урядами А. Денікіна та П. Врангеля... С. 43.

⁴³ Житков О.А. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія: дис... д. іст. н.: 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2018. 551 с.

⁴⁴ Житков О.А. Селянське питання в Українській революції 1917-1921 рр.: історіографічне дослідження. Харків: Мачулін, 2018. 600 с.

⁴⁵ Ibid. С. 375.

⁴⁶ Щербатюк В.М. Лист П. Врангеля А. Денікіну як вагоме джерело дослідження антиденікінського селянського повстанського руху та інших питань Української революції 1917-1921 років. *Гілея: наук. вісн.* 2014. Вип. 90. С. 127-133.

⁴⁷ Цит. за: Щербатюк В.М. Лист П. Врангеля А. Денікіну... С. 128.

⁴⁸ Бондаренко О.Г. Роздоріжжя: історичний нарис. Київ: Стікс, 2014. Кн. 3. 296 с. (Українська революція ХХ століття).

⁴⁹ Ibid. С. 193-204.

На матеріалах Миколаївщини висвітлюються особливості Української революції 1917-1921 рр. на регіональному рівні⁵⁰, де побіжно описується боротьба білогвардійських військ проти Української Держави П. Скоропадського, а також зазначається роль масового повстанського руху, спрямованого проти більшовиків і денікінців, який тривав і після завершення основних революційних подій.

5) *Освітня та культурницька політика денікінського режиму*. В.П. Потоцький у своїй статті⁵¹, досліджуючи мовну політику А. Денікіна у великих містах, довів, що однією з форм спілкування білого чиновництва з українськими ініціативними групами стала бюрократична тяганина та відверте зволікання із вирішенням нагальних питань української освіти: так чиновники відреагували на клопотання представників Союзу батьківських комітетів українських шкіл м. Одеси, які просили про переведення цих навчальних закладів «...до розряду урядових із віднесенням видатків на їхнє утримання на кошти казни»⁵². Розглянути суть національного питання в розумінні денікінців зробив спробу у своїй статті Ю. Ладний⁵³, який прийшов до висновку, що запропонована «білим рухом» модель «єдиної і неподільної» Росії, за визначенням, не сприймалась представниками українського визвольного руху тому, що не відповідала основній концепції творення незалежної Української держави та формування української політичної нації. Кривавий терор і насильство, яким А. Денікін намагався встановити свою диктатуру, сприяв спротиву та суспільній консолідації українців і національних меншин щодо проєкту великої Росії та відновлення самодержавних порядків⁵⁴.

Як зауважує Г.Я. Рудий⁵⁵ «За денікінської влади національна політика мала антиукраїнський характер. Українських патріотів було оголошено зрадниками, назву «Україна» замінено на «Південь Росії» або «Малоросію». Під характерними заголовками «Єдинство России», «Россия или Украина», «Конец» самостійности» київські російськомовні газети відбивали погляди шовіністичних груп російського населення, які прагнули витіснити українську мову і культуру з широкого суспільно-політичного та культурного вжитку і повернути її до принизливого становища, яке вона займала перед революцією. Друкувалися й публікації, в яких містилися заклики до знищення «мови Грушевського» та радість з приводу скасування українознавства у школі, де цькувалися українські діячі, що мали сміливість у період української державності боротися за те, щоб українська мова в

⁵⁰ Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917-1921 рр.: Миколаївщина. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 122-146; Миколаївщина у вирі революційних подій за доби Гетьманату та Директорії. *Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: документи та матеріали* / упоряд. Л.Л. Левченко, В.В. Шукін. Миколаїв: Іліон, 2020. С. 17-147 (Серія: «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років»).

⁵¹ Потоцький В.П. Мовна політика Денікінського режиму у великих містах України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2018. Вип. 26. С. 147-156.

⁵² Цит. за: Потоцький В. П. Мовна політика Денікінського режиму... С. 150-151.

⁵³ Ладний Ю. Національне питання в ідеології та практиці «білого руху» Півдня Росії (1919-1920 рр.). *Київські історичні студії*. 2019. № 1 (8). С. 27-35.

⁵⁴ Ibid. С. 33.

⁵⁵ Рудий Г.Я. Газетна періодика Києва 1919 р. як джерело вивчення соціально-економічного, міжнародного, культурно-освітнього розвитку України за денікінського режиму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 330-346.

Україні стала державною. Зокрема, стверджувалося, що ідея української самостійності – це витвір поляків, німців, австрійців, українських інтелігентів.

Висновки. Для досліджень білого руху початку 1990-х рр. – початку 21 ст., на думку автора, були притаманні наступні риси: недостатня розробка проблеми становлення та розвитку російського добровольчого руху на теренах України, що можна пояснити спадщиною від радянської історіографії⁵⁶; що призводило до недооцінки ролі російського білого руху, яку він відігравав у подіях Української революції 1917-1921 рр.; попри значну зацікавленість дослідників періодом Української революції 1917-1921 рр., історія добровольчого руху в Україні, як альтернативного варіанта розвитку, практично не розроблялася.

У сучасній українській історіографії спостерігається динамічний розвиток досліджень, що проявляється як у появі нових сюжетів і тем, присвячених білому руху, так і в більш ґрунтовному вивченні різних аспектів окупаційного денікінського режиму в Україні, які раніше залишалися недостатньо дослідженими. Серед цих напрямків можна виділити аналіз державних органів та управлінської діяльності, взаємини білого руху з іншими політичними силами, соціально-економічну політику, селянський повстанський рух, а також освітню та культурну політику.

Таким чином, базуючись на зазначених матеріалах, можна визначити *характерні особливості* денікінського окупаційного режиму в Україні, зокрема і на території Півдня країни:

– для воєнно-політичного режиму А. Денікіна було характерне поєднання політичної диктатури з білим терором (як це було в Одесі, Миколаєві в серпні 1919 – січні 1920 рр.);

– обстоювання тез та гасел монархічної «єдиної і неподільної Росії», боротьби з іншими політичними силами, зокрема Гетьманатом П. Скоропадського, придушення будь-якої протидії з їхнього боку;

– небажання денікінців радикально розв'язати проблему наділення землею безземельних і малоземельних селян позбавило представників білого руху масової підтримки;

– окупаційний денікінський режим в Україні не зміг запропонувати селянству власної програми економічних і соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав (на Півдні це посилювалось багатонаціональним фактором, зокрема пропагандою антисемітизму та влаштуванням єврейських погромів), тому селянство відповіло масовим повстанським рухом;

– в освітній і культурній сферах проводилася протиукраїнська політика, причому на Півдні України вона була особливо грубою. Тут денікінська влада закривала українські школи, нищила бібліотеки. Загалом культурна політика денікінців попри ліберально-демократичні заяви керівництва, була консервативна, відверто українофобська та репресивна. Стосовно національної політики, то у розумінні білих ідеологів⁵⁷ не було ніякого українського народу, існувала тільки «малоруська гілка російського народу».

⁵⁶ Шапорда В.А. Дослідження денікінського окупаційного режиму в Україні (грудень 1918 р. – січень 1920 р.) у сучасній вітчизняній історіографії... С. 109.

⁵⁷ Тема сутності ідеології білого руху заслуговує на окреме дослідження у форматі наукової статті.

Volodymyr Shaporda

**Modern Ukrainian historiography of the white movement:
characteristics and direction of research**

Abstract: This article analyzes Ukrainian research from the first quarter of the 21st century regarding the White Movement, specifically the Denikin occupation regime in Southern Ukraine (1918-1920). The historiographical analysis is organized into five distinct thematic blocks:

1. State and Administrative Activity. Researchers such as M. Hlibishchuk, A. Lysenko, and O. Liubovets reconstruct the structure of General Denikin's government, specifically the Special Council (Osoboye Soveshchaniye). They argue the regime was a military dictatorship where the army performed atypical civilian functions. Despite democratic rhetoric, the government remained tethered to right-wing forces intent on preserving estate privileges.

2. Relations with the Ukrainian State. Studies by I. Pasichnyk and D. Arkhireiskiyi reveal a deep ideological chasm between the Ukrainian state-building camp (under P. Skoropadskiyi) and the Russian Volunteer movement. White leaders largely denied Ukrainian national identity, viewing the region either as a «German intrigue» or a temporary base to restore a «United and Indivisible Russia».

3. Socio-Economic and Agrarian Policies. Works by S. Kornovenko and M. Hlibishchuk prove that the land question was the primary cause of the movement's political collapse. By favoring landlord ownership and failing to address peasant landlessness, the Denikinists lost the support of the rural masses.

4. The Anti-Denikin Insurgency. Historians like Yu. Kotliar and V. Shcherbatiuk interpret the insurgent movement as a natural response to occupation, looting, and terror. Research highlights regional resistance in Slobozhanshchyna, Mykolaiv, and Kyiv, where insurgents effectively countered both regular White troops and their special services.

5. Educational and Cultural Policy. Researchers (D. Kravchenko, H. Rudyi, et al.) document the overtly anti-Ukrainian nature of the regime. This included the systematic destruction of Ukrainian schools and libraries and the banning of Ukrainian studies – an attempt to forcibly return Ukrainians to a «Little Russian» status.

Thus, if the historiography of the 1990s of the 20th century. suffered from insufficient scientific research into the development of the White movement due to prolonged Soviet influence, modern research by Ukrainian specialists has corrected this underestimation, providing a comprehensive understanding of the role of the Russian volunteer movement in the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

Keywords: white movement, South of Ukraine, Ukrainian revolution of 1917-1921, Ukrainian historiography, historiographical analysis